

**АКТУАЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ СИНАГОГ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ****Мержієвська Н.Ю.,**

к. арх., доцент,

natalia.merzhiievska@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3100-4816

Василенко О.Б.,

д. арх., професор,

vasylenko@odaba.edu.ua, ORCID: 0000-0002-8261-3104

Одеська державна академія будівництва та архітектури

Анотація. Архітектура синагог є однією з важливих складових культурної спадщини України, зокрема теорії історії архітектури і мистецтва¹. Впродовж понад двох тисяч років розпорошені по різних країнах юдеї зуміли зберегти свою ідентичність завдяки строгому дотриманню релігії, плеканню традицій та світорозуміння. Після руйнації Єрусалимського Храму синагога стала основним осередком збереження ідеї юдейської традиції. Кожна, навіть невеличка громада зводила свою синагогу. У діаспорі *синагога* виконувала поліфункціональне призначення. У ній відбувалися громадські збори, суди, читання молитов та тлумачення Тори. Юдейські святині Правобережної України були важливими урбаністичними елементами, що впліталися у структуру міст, засвідчуючи їх морфологію. Поруч з християнськими храмами синагоги займали важливу нішу в семантичному сакральному просторі українських міст і містечок, додаючи їм виразного своєрідного забарвлення. Храми інших конфесій, синагоги наприкінці ХХ століття закривали, передавали світським організаціям, перебудовували, використовували під спортзали, промислові підприємства, руйнували, щоб звільнити місце під будівельний майданчик. Немислимо уявити архітектуру Південної та західної України без однієї складової частини - синагогальної архітектури. Збереження та реставрація будівель синагог як пам'яток архітектури потребує вивчення їхніх композиційних і стилістичних особливостей. Синагогальна спадщина Правобережної України багата і цікава. Архітектура єврейських святинь Правобережної України формувалася під впливом місцевих традицій і літургійних вимог. Її аналіз дає підстави стверджувати, що попри збереження юдейської традиції, вона різниться стильовим, об'ємно-композиційним та планувально-просторовим вирішенням. Це дає можливість проведення систематизації синагог за названими критеріями. Розглянути композиційні і стилістичні аспекти та проаналізувати актуальність формування архітектури синагог правобережної архітектури це є однією з основних сторін мети дослідження.

Ключові слова: архітектура, синагога, Тори, Юдейські святині, Правобережна Україна, методологічна основа дослідження, хоральна синагога, єврейська святиня, ревіталізація синагог.

Вступ. Актуальність теми дослідження визначається наступним положенням: Сучасні події в Україні, загострення суспільно-політичних та національно-культурних проблем спонукають до подальшого дослідження сакральної архітектури, яка має високу міру історико-культурної цінності та справила значний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури та мистецтва, є відображенням історії розвитку та світогляду суспільства. Сучасний стан досліджень з історії архітектури свідчить, що у працях вчених відсутній великий масив даних про архітектуру Правобережної України, визначні пам'ятки синагог залишилися поза увагою дослідників. Не визначені суспільно-політичні процеси та чинники, які впливали на формування та розвиток архітектури сакральних комплексів, відображались

на їх об'ємно-планувальних та просторових рішеннях, конструктивних особливостях та оздобленні.

Політичні події в історії України та світу призводили до поділу українських земель. Чинники, які визначали життя краян у цей час були пов'язані з діяльністю на теренах України Київської Русі, Галицько - Волинської держави, Королівства Польського та Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Османської, Австрійської, Австро-Угорської.

Край був поділений на території різних держав, які через політичний тиск по-різному впливали на усі сфери життя Українського краю. Не менш драматичною є й новітня історія: поділена на території різних держав, західноукраїнські землі були провінціями Австро-Угорської імперії, а територія Кременеччини та Шумщини. Усі історичні періоди пов'язані з особливими соціально - політичними процесами, які мали безпосередній вплив на розвиток синагог Півдня та Заходу України.

У діаспорі *синагога* виконувала поліфункціональне призначення. У ній відбувалися громадські збори, суди, читання молитов та тлумачення Тори. Юдейські святині Правобережної України були важливими урбаністичними елементами, що впліталися у структуру міст, засвідчуючи їх морфологію. Поруч з християнськими храмами *синагоги* займали важливу нішу в семантичному сакральному просторі українських міст і містечок, додаючи їм виразного своєрідного забарвлення.

Синагоги Правобережної України пережили дві руйнації: у першій, а особливо у другій світових війнах. Відсутність юдейських громад внесли корективи у краєвиди численних міст і містечок, вилучивши з них святині юдеїв. Багато *синагог* цілеспрямовано зруйнували нацисти, багато було знищено в радянські часи. Повоєнний період засадничо змінив образ збережених синагог безжалісною експлуатацією під склади, майстерні, промислові цехи тощо. Нині переважна більшість єврейських святинь наповнені функцією, іншою від призначеної, велика частина стоїть пустками – занедбані і руйнуються. Такий стан загрожуює втратою величезного культурного пласту національної спадщини України. У сучасних умовах відновлення історичної колективної пам'яті про втрачені юдейські громади важливою є ревіталізація синагог, щоби зрозуміти їхнє минуле, функцію і значення. Щодо державної охорони, то до національного переліку пам'яток внесені лише одинадцять синагог: Луцьк, Остріг, Сатанів, Шаргород, Підгайці, Гусятин – датовані XVII і Броди – XVIII ст. У Незалежній Україні 15 синагог внесені у місцеві Списки пам'яток.

Єврейські товариства активно розвивалися (3). Наприкінці XIX століття в місті налічувалося понад 100 молитовних будинків і синагог. Найбільші - Середня, Хоральна, Бродська, Холодна, які розташовувалися в центрі Одеси і фінансувалися єврейськими громадами. Головна синагога м. Одеси (*Найстаріша хоральна*) була зведена 1850 року на розі вулиць Рішельєвської та Єврейської.

Історичні обставини призвели до актуалізації духовного потенціалу регіону, збереження мовно-культурної традиції, релігійності, національної ідентичності в архітектурі. Усе перераховане вище пояснює, чому дослідження суспільно – політичних процесів, які мали вплив на архітектуру синагог проводиться на прикладі заходу України. Можна припустити, що на об'ємно-планувальне, конструктивне рішення, оздоблення синагог мають вплив суспільно-політичні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В першій чверті XVIII ст. у Східній Європі відродився інститут Бейт гаМідрашу (Бейт Мідрашу) – дому мудрості, який складався з бібліотеки талмудиної літератури та навчального залу, а також молитовного залу з Арон гаКодешом та бімою, через що Бейт гаМідраші часто називали синагогами. Але, якщо синагоги були холодними, то приміщення Бейт гаМідрашу опалювалося. Його навчальний зал, на відміну від звичайної школи, був призначений для самостійного вивчення Талмуду і талмудичної літератури, а бібліотека була доступна кожному. Характерно, що там можна було працювати як вдень, так і вночі [7]. Бейт гаМідраші були невід'ємним елементом юдейської ділянки кожного галицького містечка. Зокрема, у Львові перший Бейт гаМідраш збудували ще у XVII ст. при Великій міській синагозі [209].

Містечко Белз до другої світової війни воно було відоме як хасидське містечко. Юдеї вважали його Святим містом, бо в ньому жив один з чотирьох великих рабинів-чудотворців Східної Європи – Соломон Роках – засновник белзької династії рабинів-хасидів [7]. Легенди про чудотворних рабинів Рокахів оповідають, що їх рід свій початок веде ніби від царя Давида. Рабин С. Роках (Шолейм бен Елізер Рейках, 1799-1855) – був учнем сокальського рабина – «провидця з Люблина», учня Межирицького *магіда* (синагогального проповідника). С. Роках став джерелом стисло викладеної філософії традицій старозаконних. Він створив в Белзі спеціальний уклад життя юдеїв. Та основне – вважали, що С. Роках володів неземним даром зцілювання людей, і не тільки юдеїв, а й християн. Через те його називали чудотворним. Слава чудотворця, що допомагав у тяжкі хвилини, поширилася далеко за межі Галичини, Волині та Буковини. Белз став місцем паломництва. Сотні юдеїв – простих,

мудреців і благочестивих ребе з'їжджалися до Белза, щоби дістати благословення від святого рабина. С. Роках збудував в Белзі за своїм планом величну синагогу та Бейт гаМідраш. Велика белзька синагога стала символом духовного життя юдеїв не тільки Галичини, але й цілої Східної Європи і впродовж багатьох років була їх священним місцем. Белз повинен був стати наріжним каменем, місцем, де відкриваються нові істини Тори, відчуваючи страх перед Богом аж до приходу Месії. Згідно з повір'ям, саме до белзької синагоги повинен був зійти з неба Месія, щоби врятувати свій народ. До неї, як до святого місця, сходилися юдеї з далеких

місць у святкові дні і несли послання духовності у свої громади. Місце С. Рокаха зайняв його син Елізар Роках. Для зміцнення хасидизму, він заснував програму «День і Ніч», спрямовану проти світського впливу освіти. Своїх послідовників він скеровував на вірність Торі та на дотримання Заповідей. Під керівництвом Е. Рокаха Белз перетворився на центр духовного натхнення. Його старанням в місті постав будинок Талмуд Тори. Юдейські традиції та освіти продовжували зберігати нащадки Рокахів, які також вважалися чудотворцями. І, як колись, до Белза тисячами прибували паломники з різних країн за благословенням [7].

Постановка завдання. є висвітлення процесів формування та розвитку архітектури синагоги північно-західної України під впливом суспільно – політичних процесів. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні завдання: Проаналізувати сучасний стан вивченості та джерельну базу дослідження архітектури синагоги Правобережної України. Обґрунтувати методологічну основу дослідження розвитку архітектури синагог під впливом загальноєвропейських суспільно-політичних процесів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у дослідженні проаналізовані сучасний стан вивченості та джерельна база дослідження архітектури синагоги Півдня та Західної України та визначено роль суспільно - політичних процесів та проаналізовано передумови будівництва і розвитку культових споруд.

Основний матеріал і результати. *Історія виникнення синагог правобережної України.*

В Біблії згадується два Єрусалимські Храми: Перший, вибудований за царювання Соломона, став святиною та основою національної ідеї, був вщент зруйнований асирійським царем Навуходоносором II у 586 році до н.е. Другий Храм, зведений Зоровавелем через 52 роки після зруйнування Першого на його підмурівках і цілком перебудований Іродом Великим, у 70 році н.е вщент спалили римляни. Він став символом трагедії єврейського народу [10, с. 42-50]. Функції осередків релігійного і громадського життя перейняли будинки зібрань (синагоги).

Синагога – грецький відповідник гебрійському «бейт гакнесет» (beth hakneset) – будинок зборів – споруда, призначена для громадських зборів, читання молитов та тлумачення Тори – Святого Письма. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та юдейському «шкуль», на відміну від гебрійського «бейт кнесет» та його грецького відповідника «синагога» (дім зборів). Серед українців вживався також вираз «божниця» від польського «*bożnica*», а серед юдеїв – вирази «бейт тфіля» (гебр. дім молитви), «клойз» та «штібл» – до невеликих синагог,

найчастіше хасидських. Властиво синагога не була храмом у звичному розумінні. У ній в умовах «згорнутого» життя юдейської спільноти у діаспорі, були сконцентровані ті сфери суспільного життя, які в усіх європейських народів набули розвитку в інститутах релігії, влади, культури, правосуддя, науки. На відміну від християнських храмів, синагоги не є посвяченим приміщенням. Тому формально синагогою може стати майже кожне приміщення, якщо у ньому помістити вівтар Арон Кодеш зі Святим Письмом [7].

Синагога була духовним центром громади, створювала реальну основу для збереження і відтворення національної культури.

Зі зміною політичної карти наприкінці XVIII ст., коли західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської Габсбурзької монархії, в історії юдейських громад почався новий період. 7 травня 1789 р. імператор Йосиф II видав Толеранційний патент, згідно з яким зрівняв у суспільних правах юдеїв з іншими громадянами Австрійської монархії. Поряд з позитивними сторонами патент містив деякі суперечності, в одних правах розширюючи права юдейства, в інших – обмежуючи [11, с. 97-116].

Зокрема, австрійський уряд зобов'язав львівських юдеїв покинути християнські будинки, які вони винаймали поза межами гетт. Декретами 1793 і 1795 рр. їм дозволялося мешкати в місті лише на вулицях Жидівській, Зарванській і Руській та на двох передмістях: Краківському і Жовківському. Поза геттами мали правоселятися тільки заможні юдеї або з вищою освітою. Винятком були ті, що мали спеціальний дозвіл. Лише рік конституції – 1867 зламав «мури», які існували понад п'ять сторічч [12, с. 52-53].

Тоді, як твердить М. Балабан, ліквідували обидва гетта і зняли обмеження на проживання поза їхніми межами. Однак, вже у 1840-х рр. поза межами львівських дільниць були збудовані синагоги «Меффаршей гайям гаюшор» на Лева, «Осе Тов» на Сикстуській бічній (Банківській) [13; 14; 15].

Напрямки юдаїзму в Україні. Народна свідомість юдейських громад також пов'язувала своє спасіння з очікуванням появи месії. Це було викликане різними трагічними катаклізмами. Зокрема, в момент глибокої кризи подільського юдейства, розгромленого двадцятиріччям безперервних війн, біля 1667 р. серед юдеїв почало ширитися сабатіянство – релігійно-містичний рух XVII ст., очолений Саббатаєм Цві, який проголосив себе месією [7].

Всі надії місцевих юдеїв були пов'язані з очікуванням Месії, який ось-ось повинен був з'явитися і вивести свій народ з *галуту* (івр. вигнання – постійне перебування значної частини юдейського народу поза Ерец Ізраєлем, а також збірна назва країн юдейської діаспори). Згідно з сабатіянською містикою, перенесені народом терпіння виявлялися марними, вони отримували своє оправдання як необхідний етап, який передував Визволенню [7]. Очевидець подій, православний священик писав: «в 1668 році в Литовському князівстві і Польському королівстві та інших прикордонних країнах невірні юдеї почали трубіти, що явився хтось, видаючи себе за юдейського Месію. Деякі євреї покидали свої доми, володіння... Вони постили. Взимку в тріскучі морози вони мились... Щодень і щоночі ходили вони в свої молитовні доми і там молили Бога, щоби як найскоріше прийшов до них Месія, і відпровадив їх до батьківщини, до королівства юдейського».

Напружене очікування Месії з часом змінилося спробами наблизити Визволення шляхом особливої містичної практики. Екзальтована народна свідомість, очевидно, сприймала мирну паузу на Поділлі силою турецької зброї, як знак неминучого Визволення. Ситуація перманентного погрому, у якій перебувало подільське юдейство, на відміну навіть від сусідніх громад Червоної Русі і Волині, сприяла широкому охопленню народної маси месіянською пропагандою. Тут містика сабатіянства набувала особливого народного характеру, вкорінюючись у магії, знахарстві, вірі в прикмети, у збереженні містичних звичаїв. Місцеве юдейство стало тим поживним середовищем, у яке в майбутньому пустила корені месіянська пропаганда Якова Франка і з якої проросло могутнє дерево хасидизму [6, с. 38-39].

Синагоги на теренах Правобережної України. Будівництво мурованих синагог в Правобережній Україні пов'язано з юдеями-втікачами від погромів у країнах Західної Європи: ашкеназами – з Німеччини, Австрії і Богемії, а також сефардами з Іспанії і Португалії. Саме вони визначили культуру юдеїв Правобережної України. Найдавніші відомості про муровані синагоги походять з XVI ст.: 1555 р. постала міська синагога, а 1582 – синагога «Срібна» у Вінниці 1595. Давніші львівські синагоги: міська – 1320 р. і передміські, були фахверковими. Про львівські синагоги згадує у своєму щоденнику гданський купець-мандрівник Мартин Груневег, який жив у Львові у 1582-1601 рр.: «У Львові є дві вулиці, заселені євреями. Вони живуть у гарних кам'яних будинках і мають там свою муровану синагогу. Чимало їх [юдеїв] живе і на Краківському передмісті. Там за моїх часів збудовано нову синагогу на місці старої» [8, с. 112].

Про існування юдейських громад та синагог в містах і містечках Правобережної України доносять мандрівники XVII ст. У цьому контексті важливим історичним розповідним джерелом є Щоденник секретаря абата де Польм'є німця Ульріха фон Вердума, який у 1670-1672 рр. подорожував Україною. У своїх коротких описах містечок та сіл Вердум відзначає основні урбаністичні елементи тодішніх міст і містечок – укріплення та сакральні споруди. З цієї трирічної подорожі можна скласти певну уяву про юдейські громади і тодішній стан синагог [9, № 9, с. 89-99; № 10, с. 89-104]. Зокрема, він відзначає велику чисельність юдеїв у Львові: «вони займають усе західне передмістя й мають у ньому синагогу, окрім того, [мають] ще свою власну вулицю у місті і на ній ще дві синагоги» [9, № 9, с. 89-91]; у Жовкві: «є ще і синагога євреїв, яких живе тут багато» [9, № 9, 29 с. 91]; у Золочеві: «місто заселене переважно євреями, яких дуже багато в усьому Поділлі і на Русі» [9, № 9, с. 98]; в Кам'янці Подільському: «живе ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершить судові справи своїх, причому так необмежено, що може використовувати солдатів із замку для виконання своїх вироків. Мають дві синагоги, одну в місті, другу поза ним» [9, № 9, с. 99]; в Тернополі «а євреї, яких тут так багато, що займають окрему, до того ж найкращу, частину міста, мали тут таку гарну кам'яну божницю, що кращої я ніде в Польщі не бачив» [9, № 10, с. 95-96]; у Підгайцях юдеїв «є досить багато й вони мають свою божницю» [9, № 10, с. 104].

У деяких замітках Вердум подає описи спустошених міст, не відзначаючи юдейської громади, а лише синагогу чи руїни, а також цвинтар, що твердить про її існування. Так, в Барі «біля ратуші стояла єврейська синагога, від якої лишилися великі шматки муру з гебрійськими написами. Тепер ... євреї [мають] невелику синагогу. Окреме кладовище останніх лежить з північного боку за містом, навпроти замку, де й нині лежить або стирчить з землі багато кам'яних надгробків з гебрійськими написами» [9, № 10, с. 89]. «В укріпленому земляними валами зі стінами та частоколом місті [Яворові] є два папські костели - мурований та дерев'яний, дерев'яна грецька церква і єврейська синагога» [9, № 9, с. 89]; Цілком спустошене містечко Птича на Волині, що належало князеві з Острога «має костьол, дві руські церкви і єврейську божницю» [9, № 10, с. 98]. Синагоги відзначені у Язлівці та Станіславові [9, № 10, с. 100-101]. Натомість в описі Шаргорода синагога не згадана, відзначає лише, що «поміж козаками живуть різні євреї» [9, № 10, с. 91]; рівно ж не згадано синагоги в Бережанах: «Ринок великий квадратний. Тут живе близько 500 родин, між ними, мабуть, 100 єврейських» [9, № 10, с. 96]. Юдеї відіграли позитивну роль у відбудові спустошених міст, що нотує Вердум: «євреї [Бучача] мають божницю й гарне кладовище, оточене окремим муром і засаджене гарними деревами. На початку козацького заколоту його [місто] дощенту спалили козаки, але зараз його частково відбудували наново, зокрема євреї» [9, № 10, с. 103].

На Півдні України в Одесі в основу об'ємно-просторової композиції будівлі було покладено базиліку. Тринавову синагогу активно проектували в Європі в 16 столітті (4). У «Путівнику м. Одеси» (1912) викладено: «Усередині синагога ділиться на три поздовжні частини, по бічних частинах розташовані хори, до яких ведуть кам'яні сходи, влаштовані з боків головного входу, над середнім простором на значній висоті влаштовано кам'яне міцне

склепіння, яке спирається на два ряди стовпів, із яких кожний складається з групи неподільних стовпчиків...». Галерея хорів, традиційно для синагог базилікального типу, використовувалася як жіноче відділення. У центрі синагоги між стовпами розташовувалася біма (піднесення, з якого читають тору).

Подібно до романських базилік, стіни синагоги декоровані лопатками, що імітують контрфорси. Великі віконні прорізи прорізають стіни. На західному фасаді над головним входом розміщене кругле вікно «троянда», що характерне для багатьох європейських синагог (у Брюсселі, Антверпені, Будапешті) [16,19]. Будівля Головної синагоги піднята на високий цоколь, і обов'язково на найвищому місці в місті. В архітектурі Одеської хоральної синагоги переплетені форми і мотиви, які зустрічаються у флорентійській готиці і романському стилі.

До синагог із базилікальним планом належить Новобазарна синагога (архітектор Рейнгерц М.Г., 1894 р.), яка внаслідок пожежі була зруйнована 18 липня 2009 року. У декорі головного фасаду архітектор використав вікна аркового типу. Віконні прорізи бічних фасадів мають форму арки. Фасад синагоги не міг мати багатий декор. Особливу увагу було приділено інтер'єру синагоги. Фрагменти ліпного декору та готичного portalу входу до молитовної зали свідчать про витонченість і високу якість оздоблення інтер'єру. В Одесі було побудовано нову синагогу 1863 року. Проект Бродської синагоги на вулиці Поштовій представив архітектор Коловіч І. М. Будівлю синагоги проектували за типом оборонних споруд, які зводили на Західній Україні 16-17 століття в Луцьку, Бродях. Характер будівлі Бродської синагоги приймається як синагогальна архітектура, тобто як символ високого соціального статусу та автономії єврейської громади.

У будівлі Головної синагоги розташовуються приймальня Головного рабина Одеси та Одеської області, Шломо Бакшта, і приймальня правління одеської Іудейської Релігійної громади (голова громади рав Барух Марлатко, фінансовий директор р. Рафаель Крускаль), а також діє Одеський Єврейський університет. Крім цього в Головній синагозі Одеси розташована бібліотека і читальні зали [17,18]. У будівлі Головної синагоги розташовуються приймальня Головного рабина Одеси та Одеської області, Шломо Бакшта, і приймальня правління одеської Іудейської Релігійної громади (голова громади рав Барух Марлатко, фінансовий директор р. Рафаель Крускаль), а також діє Одеський Єврейський університет. Крім цього в Головній синагозі Одеси розташована бібліотека і читальні зали (Рис. 1.) [7].

Рис. 1. Головна синагога, арх. Моранді Ф.О., 1850 р, старинна гравюра; фото автор; Мінх, денна молитва в Головній синагозі м. Одеси [14]

1798 року в Одесі, в майбутньому адміністративному центрі Новоросійського генерал-губернаторства, був утворений кагал (єврейська громада), слідом за тим виникла синагога (на Єврейській вулиці), що отримала згодом назву «Головної синагоги» (наново збудована 1855 року). В іншому джерелі зазначено, що Головну синагогу Одеси було побудовано 1850 року архітектором Ф. О. Моранді. На початок XX століття бюджет Головної синагоги близько 20 000 рублів на рік.

За часів УРСР будівля синагоги була передана Одеському педагогічному інституту, в ній був розміщений факультет фізичної культури. Внутрішні приміщення синагоги зазнали значних змін: молитовний зал перетворили на баскетбольний і розділили перекриттям на два

поверхи, бічні прорізи закрили, а балкони, призначені для жінок і хору, перетворили на аудиторії.

У 1996 році будівлю Головної синагоги було передано Одеській іудейській релігійній громаді, і у вересні 1996 року, на Рош Ха-Шана, євреї Одеси вперше за довгі роки молилися в головній синагозі міста. З 1996 року до 2008 року в будівлі було проведено реконструкцію, відновлено біму, збудовано мікву. Сьогодні тут проводять щоденні та святкові молитви, які збирають кілька сотень парафіян. На великі свята сюди приїжджають не тільки одесити, а й віруючі іудеї з Білгорода-Дністровського, Чорноморська, Ізмаїла та інших міст України.

У 1998 році при Головній синагозі Одеси було відкрито єшиву, діє релігійний навчальний заклад для одружених чоловіків - колель. При синагозі діє мережа освітніх програм, відкрито школи, хедер, 2003 року відкрито Одеський єврейський університет. 9 березня 2008 року євреї із Великої Британії, Арі Шиммел, у день свого 80-річчя і бамівці одного з онуків - Натанієла, передав у дар Головній синагозі Одеси новий сувій Тори [2].

У червні 2008 року було завершено реставрацію фасаду синагоги (Рис. 2).

Рис. 2. Бродська синагога, арх. Колович Ф., 1863 р. [20]

Бродська синагога № 1, Бродська синагога, Одеська Бродська синагога - будівля синагоги, що існувала до 1835 року та залишена з дозволу колишнього одеського градоначальника № 7018, від 5 червня 1836 року, на розі Пушкінської та Поштової (нині - Жуковського) вулиць у Громадській будівлі.

1840 року в Одесі виникла перша в Російській імперії хоральна синагога, так звана «Бродська», заснована вихідцями з міста Брод, кантором запросили Н. (Нісона Меєровича[6]) Блюменталю (1841 року став головним кантором, в якій залишався 55 років). На 1855 рік в Одесі було чотири синагоги і 34 молитовні будинки.

1798 року в Одесі, майбутньому адміністративному центрі Новоросійського генерал-губернаторства, був утворений кагал (єврейська громада), слідом за тим виникла синагога (на Єврейській вулиці), що отримала назву «Головної синагоги» (наново збудована 1855 р.).

В Одесі, до 1820-х років, почали селитися іноземні євреї, переважно з Німеччини та Галичини (австрійські євреї), які називалися «бродськими» за містом Броди. 1840 року в Одесі виникла перша в Російській імперії хоральна синагога, так звана «Бродська», кантором було запрошено М. Блюменталю. Це нововведення було зустрінуте більшістю населення міста неприязно, але все ж кількість парафіян синагоги поступово зростає, 1841 року Нісан Блюменталь став головним кантором), а 1847 року синагога перейшла до більшого приміщення. Протягом багатьох років у віданні Бродської синагоги перебувало завідування «братством».

1863 року відбулося засідання Будівельного комітету спільно з членами єврейської молитовної школи № 1 з питання будівництва будівлі Бродської синагоги плани будівлі, на

жаль, не збереглися. Звідси випливає, що до будівництва будівлі Бродської синагоги молитовна школа № 1 перебувала в будинку Ксеніса: "Тут збиралися всі люди освічені з товариства євреїв в Одесі. Їхня школа в найманому будинку, але навмисне до того влаштована. Зала досить велика, має також галерею для жінок... Тут, до честі єврейського народонаселення, вперше заведений хор півчих при богослужінні під керівництвом кантора. У списку синагог за 1859 рік Бродська синагога значиться і як молитовний дім для найпросвітіливіших євреїв № 1, що існує з 1820 року і розташований на Італійській вулиці, в будинку К. Палудова - колишньому будинку Ксеніса.

Наприкінці 1860-х років місце кантора і регента в одеській Бродській синагозі зайняв Д. (Давид) Новаковський. Нісан (Нісон Меерович) Блюменталь свої статки після смерті заповів хору синагоги. 1909 року в Бродській синагозі було влаштовано орган, це нововведення викликало суперечки серед парафіян, і частина їх перейшла в інші синагоги. Бюджет Бродської синагоги був близько 24 000 рублів. 1925 року будівлю Бродської синагоги передали єврейському робітничому клубу на підставі постанов Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УРСР та Одеського губісполкому, а також рішень загальних зборів робітників і службовців підприємств м. Одеси. У 1929 р. будівлю передали клубу взуттєвої фабрики. Рішенням Одеської міської Ради від 20 червня 1944 року будівлю колишньої Бродської синагоги передано Одеському обласному архіву Державний архів Одеської області.

Куполи, були запозичені з європейської архітектури першої половини 19 століття. Будівлі синагоги мали купольні завершення веж, під якими були молитовні зали. У будівлі синагоги знаходиться архів краю м. Одеси. Зруйнована синагога є Холодна і Нова, збудована 1886 року на Катерининській вулиці архітектором І. Тарнопольським (Рис. 3).

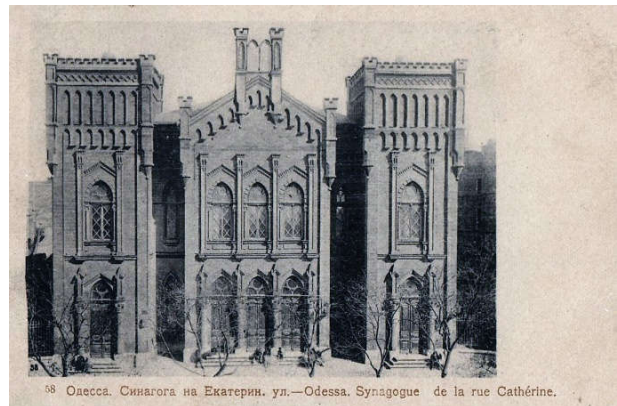

Рис.3. «Нова, Холодна і Шалашна» синагога, арх. Тарнопольський І., інж. Писаревський І.А., 1886 рік. (Зображення з Facebook-спільноти «Одеса: було-стало» «Холодна» синагога називається так тому, що будівля не опалювалася) [21]

Синагога була побудована архітектором І. Тарнопольським та інженером М. Писаревським 1887 року. Вона з'явилася вже після Головної та Бродської синагог. Тому й «Нова». Приміщення синагоги не опалювалося, що дало назву «Холодна». А «Шалашна» - за назвою провулка Шалашного провулка, що впирався в неї.

З описів синагоги в Одеському виданні "Століття Одеси. Архітектура старої Одеси. Нариси. - Одеса: «Optimum», 2007. - 217. (6): "Ця велика кам'яна будівля споруджена з місцевих матеріалів у готичному стилі без штукатурки. Біля головного фасаду розташовані три виступи для середніх і бічних ходів. Чавунні сходи ведуть на хори, які влаштовані з трьох боків між цегляними стовпами. Будівля багато оздоблена ліпленням, стеля дощата, тинькована, підлога мармурова" (6).

Фасад синагоги розділений двома ризалітами, які являють собою готичні вежі. Стильове рішення фасадів синагоги можна охарактеризувати як сценарій західної готики.

Будівля мала конфігурацію прямокутного плану. В основу планувального рішення фасаду було покладено план базиліки. Локотко О.І. пише в дослідженні українських синагог: «У 19 ст. в Україні проєктуються такого типу будівлі використовуючи стиль модерн, часто цим спорудам притаманне поєднання рис сакральної з елементами цивільної архітектури» (4). До синагог належать будівлі кошерних рубачів шойхетів. На вулиці Малій Арнаутській запроектовано і зведено 1909 року архітектором Ландесманом С.А. Стіни несучі зовнішні з вапняку і з цегляною декорацією. Також зовнішні стіни прорізані циркульними прорізами, що відображено в готичній архітектурі. Віконні прорізи зі скошеними укосами, що відноситься до західно-українського модерну. Кути будівлі виконані у змішаній кладці (звисяк і цегла). Зовнішні стіни прикрашені орнаментом із ромбів і поребриків. Ризаліт фасаду підноситься цегляним аттиком. Ці елементи узгоджені правилами - синагога завжди має бути вищою за навколишню забудову (Рис. 4).

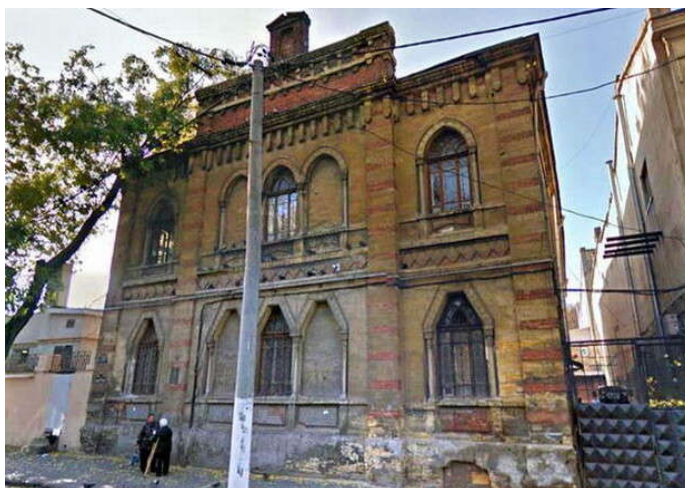

Рис. 4. Синагога шойхетів, арх. Ландесман С., 1909 р. [22]

До революції 1917 року в Одесі існувало безліч молитовних будинків, а єврейська громада міста охоплювала багато професійних товариств - вчителів, кравців, ювелірів, хористів, біндюжників. При кожному з товариств був власний молитовний будинок, позичкова каса, благодійна організація і навіть бібліотека. Хто саме розробив проєкт споруди, достеменно невідомо, проте більшість краєзнавців вважають, що цією людиною був знаменитий одеський архітектор Семен Ландесман.

Наприкінці 1920-х років, у рамках боротьби з «опіумом для народу», більшовики закрили синагогу, а її останнього старосту Герш-Лейб Веприка репресували разом з усією родиною. Після Другої світової війни будівлю віддали під гурток парашутного спорту [7].

У 1991 році будівлю молитовного будинку повернули одеській єврейській громаді. Усередині все довелося відновлювати заново, оскільки інтер'єр синагоги перебував у жахливому стані. Зараз тут працюють Одеське товариство єврейської культури, Одеська асоціація колишніх в'язнів концтаборів і Міжнародний єврейський общинний центр «Мигдаль».

Висновки. Запропоновано на прикладах детально проаналізованих та вивчених будівель, які свідчать про те що, що синагоги мали трьох нефний тип плану типу «базиліка»; застосовувались елементи середньовікової архітектури; у синагогах Півдня України були застосовані традиції та особливості єврейської архітектури.

Синагога представляла собою духовний центр юдейської громади. Культуру юдеїв Правобережної України визначили юдеї-ашкенази. Масове заселення західно-українських земель юдеями тісно пов'язане з локацією міст на магдебурзькому праві, яке остаточно утвердилося в XV-XVI ст.

Синагоги зводили сформовані юдейських громадах. В Україні синагоги почали зводити ще в княжі часи, найдавніші відомості про будівництво мурованих синагог відноситься до XVI ст. – 1555 р. постала міська синагога; давніші львівські синагоги: середміська – 1320 р. і передміська.

Будівництво синагог в Одесі на теренах України пов'язане з місцевою традицією. В давні часи більшість синагог зводили з дерева. Вік дерев'яних пам'яток, через нетривкість матеріалу, значно коротший. Нині їхні сліди в Україні малопомітні: виявлено лише чотири збережені дерев'яні синагоги: в Ком'ятах і Колочавах на Закарпатті, в Одесі на Півдні, в Східниці на Львівщині та в Городні на Чернігівщині. Найдавніші відомі синагоги на теренах України походять з XVI ст.: Львів («Міська» 1550; «Срібна», 1580), Перемишль (1590). Масове проектування синагог почалося у XIX ст.

Література

- [1] Херлігі Патриція. Одеса. Історія. 1794 – 1914 / Херлігі Патриція. – Одеса: «Optimum», 2007. – 576 с.
- [2] Степаненко Г.А. Одеса 19 ст. /Геннадій Степаненко.-Київ: 000 «3 Медіа», 2004.-168с
- [3] Локотко І.А. Архітектура Європейських синагог/І.А. Локотко. Мi.: Ураджай, 2002.-156
- [4] Століття Одеси. Архітектура старої Одеси. Очерки. - Одеса: «Optimum», 2007.- 217 с.
- [5] Москвич Григорій. Ілюстрації по Одесі / Григорій Москвич. – Одеса, 1912.
- [6] Лукін В., Соколова А., Хаймович Б. 100 єврейських местечек України.
- [7] Єгорченко М. Єврейські адреси України. Путівник. – К.:ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. - 656с.
- [8] Груневег М. Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень. – Львів, 1980. – № 10.
- [9] Фон Вердум У. Щоденник подорожі (Переклад І. Сварника) //Жовтень. – Львів, 1980. – № 9. – С. 87-99; – № 10. – 89-105.
- [10] Терешкова З., Хорошко С. Біблійний атлас. – Київ, 1994. – 120 с.
- [11] Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772-1918 рр.) // Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ, 2005. – С. 97-116.
- [12] Barącz S. Pamiątki buczackie. – Lwów, 1882. – 168 s.
- [13] Бойко О. Синагоги Львова / Оксана Бойко. – Львів: Класика, 2008. – 208 с.
- [14] Головна синагога Одеси: минуле і сьогодення. <https://volnarez.com.ua/glavnaya-sinagoga-odessy-proshloe-i-nastoyashhee/> (дата звернення: 24.05.2025).
- [15] Вандюк Л. Віденські впливи на архітектуру Чернівців (1775-1918) // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби. Матеріали Міжнародної наукової конференції. (Чернівці, 1-4 жовтня 2001 р.). – Чернівці, 2003. – С. 81-88.
- [16] Koniuk, A., Vasylenko, O. (2020). Light Facilities Complex in Architectural Design. Book Chapter Lecture Notes in Civil Engineeringthis link is disabled, 2020, volume 73, 755-p. Pp. 491–499. DOI:10.1007/978-3-030-42939-3_49 (in English).
- [17] Koniuk, A., Vasylenko, O., Palii K. (2022). Lighting Means as Factors Influencing the Formation of Architectural Environment. Conference Paper. Lecture Notes in Civil Engineeringthis link is disabled, January 2022, volume 181. Pp. 561–572. DOI: 10.1007/978-3-030-85043-2_53 (in English).
- [18] Koniuk A., Vasylenko O., Tanirverdiiev A., Vorobiova O. (2023). «Artificial Lighting Environment of the City». Conference Paper Artificial Lighting Environment of the City Lecture Notes in Civil Engineering, vol. 299, pp. 585–596. 2023. DOI:10.1007/978-3-031-17385-1_47(in English).
- [19] Koniuk A., Danko K. «Problemy arkhitekturnoi orhanizatsii ekolohichnoho ta enerhoefektyvnogo zhytla na prykladi ekolohichnoho blokovanoho zhytlovoho budynku v m. Poltava», Enerhoefektyvnist v budivnytstvi ta arkhitekturi, Vol. 11, pp. 112–119, 2018.
- [20] Електронна єврейська інцеклопедія.<https://eleven.co.il/diaspora/communities/13047/> (дата звернення: 24.05.2025).

- [21] «Шалашна синагога Одеси. <https://odessa-future.com.ua/uk/articles-shalashna-synagoga-odesy> (дата звернення: 24.05.2025).
- [22] С. А. Ландесман. Синагоги Одеси. Молитовний будинок рубачів кошерного м'яса <https://all.archodessa.com/tags/s-a-landesman/> (дата звернення: 24.05.2025).

References

- [1] Herligi Патриція. Odesa. Istoria. 1794 – 1914 / Herligi Патриція. – Odesa: «Optimum», 2007. – 576 s.
- [2] Stepanenko G.A. Odesa 19 st./ G.A. Stepanenko – Kyev: 000 «3 Media», 2004.–168 s.
- [3] Lokotko I.A. Architektura Evropejskych synagog/I.A. Lokotko -Mi.: Uradzaj, 2002.-156.s.
- [4] Stolittia Odesa. Architektura staroj Odesy. Ochrky. - Odesa: «Optimum», 2007. - 217 s.
- [5] Moskvich Grygorij. Ilustracii po Odesi / Moskvich Grygorij. – Odesa, 1912.
- [6] Lukin V., Sokolova A., Chajmovich B. 100 evrejskich mestecek Ukrainy, 2015.
- [7] Yegorchenko M. Jewish addresses of Ukraine. Guide.-Kyiv: Dukh i litera, 2020.-656p.
- [8] Gruneveg M. Najdavnishyj istorychnyj opys // Zovten. – Lviv, 1980. – № 10.
- [9] Fon Verдум U. Shchodennyk podorozi (pereklad I. Svarnyka) // Zovten. – Lviv, 1980. – № 9. – S. 87-99; – № 10. – 89-105.
- [10] Tereshkova Z., Horoshko S. Biblijnyj atlas. – Київ, 1994. – 120 s.
- [11] Monolatij I. Evrei v imperii Gabsburgiv (1772-1918 ss.)// Narysy z istorii ta kultury evreiv Ukrainy. – Kyjiv, 2005. – S. 97-116.
- [12] Barącz S. Pamiątki buczackie. – Lwów, 1882. – 168 s.
- [13] Bojko O. Synagog / Oksana Bojko. – Lviv: Klasyka, 2008. – 208 s.
- [14] The Main Synagogue of Odessa: Past and Present. <https://volnarez.com.ua/glavnaya-sinagoga-odessy-proshloe-i-nastoyashhee/> (дата звернення: 24.05.2025).
- [15] Vanduk L. Videnski vplyvy na architekturu Chernivci (1775-1918) // Architekturna spadshchina Chernivciv avstrijskoji doby. Materialy miznarodnoji naukovoji konferenciji. (Chernivci, 1-4 zovtnnia 2001 p.). – Chernivci, 2003. – S. 81-88.
- [16] Koniuk, A., Vasylenko, O. (2020). Light Facilities Complex in Architectural Design. Book Chapter Lecture Notes in Civil Engineeringthis link is disabled, 2020, volume 73, 755-p. Pp. 491–499. DOI:10.1007/978-3-030-42939-3_49 (in English).
- [17] Koniuk, A., Vasylenko, O., Palii K. (2022). Lighting Means as Factors Influencing the Formation of Architectural Environment. Conference Paper. Lecture Notes in Civil Engineeringthis link is disabled, January 2022, volume 181. Pp. 561–572. DOI: 10.1007/978-3-030-85043-2_53 (in English).
- [18] Koniuk A., Vasylenko O., Tanirverdiiev A., Vorobiova O. (2023). «Artificial Lighting Environment of the City». Conference Paper Artificial Lighting Environment of the City Lecture Notes in Civil Engineering, vol. 299, pp. 585–596. 2023. DOI:10.1007/978-3-031-17385-1_47 (in English).
- [19] Koniuk A., Danko K. «Problemy arkhitekturnoi orhanizatsii ekolohichnoho ta enerhoefektyvnoho zhytla na prykladi ekolohichnoho blokovanoho zhytlovoho budynku v m. Poltava», Enerhoefektyvnist v budivnytstvi ta arkhitekturi, Vol. 11, pp. 112–119, 2018.
- [20] Електронна єврейська інцеклопедія. <https://eleven.co.il/diaspora/communities/13047/> (дата звернення: 24.05.2025).
- [21] «Шалашна синагога Одеси. <https://odessa-future.com.ua/uk/articles-shalashna-synagoga-odesy> (дата звернення: 24.05.2025).
- [22] С.А. Ландесман. Синагоги Одеси. Молитовний будинок рубачів кошерного м'яса <https://all.archodessa.com/tags/s-a-landesman/> (дата звернення: 24.05.2025).

THE RELEVANCE OF SHAPING THE ARCHITECTURE OF SYNAGOGUES OF RIGHT-BANK UKRAINE

Merzievskaja N.U.,

PhD in Architecture, Associate Professor,
natalia.merzhiievskaja@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3100-4816

Vasylenko O.B.,

Doctor of Architecture, Professor,
vasylenko@odaba.edu.ua, ORCID: 0000-0002-8261-3104

Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture

Abstract. The architecture of synagogues is one of the important components of the cultural heritage of Ukraine, including the theory of the history of architecture and art. For more than two thousand years, Jews scattered in different countries have managed to preserve their identity through strict adherence to religion, cultivation of traditions, and worldview. After the destruction of the Jerusalem Temple, the synagogue became the main center for preserving the idea of Jewish tradition. Every community, even a small one, built its own synagogue. In the diaspora, the synagogue served a multifunctional purpose. Public meetings, courts, prayers, and Torah interpretation took place there. Jewish shrines on the Right Bank of Ukraine were important urban elements that were interwoven into the structure of cities, attesting to their morphology. Along with Christian churches, synagogues occupied an important niche in the semantic sacred space of Ukrainian cities and towns, adding a distinctive color to them. At the end of the twentieth century, churches of other denominations and synagogues were closed, transferred to secular organizations, rebuilt, used as gyms and industrial facilities, or destroyed to make way for a construction site. It is inconceivable to imagine the architecture of southern and western Ukraine without one component, synagogue architecture. The synagogue heritage of Right-Bank Ukraine is rich and interesting. It gives an opportunity to trace the continuous development from the late Middle Ages to the of the mid-20th century, unlike Western Europe, where synagogues have survived only from certain epochs. The architecture of Jewish shrines in Right-Bank Ukraine was shaped by local traditions and liturgical requirements. Its analysis gives grounds to assert that despite the preservation of the Jewish tradition, it differs in style, volume-composition, and planning-spatial solutions. This makes it possible to systematize synagogues according to these criteria. To consider the compositional and stylistic aspects and analyze the relevance of the formation of the architecture of synagogues of the right-bank architecture is one of the main aspects of the research goal.

Keywords: architecture, synagogue, Torah, Jewish shrines, Right-Bank Ukraine, methodological basis of the study, choral synagogue, Jewish shrine, synagogue revitalization.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2025

[This work](#) © 2025 by [Merzievskaja N.U., Vasylenko O.B.](#) is licensed under [CC BY 4.0](#)